

ՇԷՅՔՍՓԻՐ ԵՒ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՆԵՐ

Մխիթարեան միաբանութեան երեքհարիւրամեայ պատմութեան հջերը թերթելով, ետ ու առաջ, կրկին ու կրկին թերթատելով, տարբեր պարագաներու մէջ եւ տարբեր տեսանկիւններով ուսումնասիրուած, թարգմանուած, քննադատուած եւ հանրութեան ներկայացուած կը տեսնենք համաշխարհային գրականութեան տիտաններէն՝ Ուիլլիւմ Շէյքսպիրի դէմքը:

Արդարեւ, Մխիթար Աբբահօր իսկ նախաձեռնութեամբ, թէ՛ գրականութեան եւ թէ՛ թատրոնի հանդէպ լուրջ վերաբերմունք ցուցաբերուած է Մխիթարեան դաստիարակութեան ծրագրին մէջ: Այդ իսկ պատճառով՝ երբեք զարմանք պէտք չէ առթէ, որ Մխիթարեան ուսանողներ, բնականաբար իրենց ուսուցիչներու առաջնորդութեամբ եւ օժանդակութեամբ, ձեռնարկած ըլլան բեմակա-նացնել հայերէն լեզուով թարգմանուած, Շէյքսպիրի «Մակբէթ» ողբերգութիւնը:

Աւանդութիւն էր, որ յատկապէս Բուն Բարեկենդանի օրերուն, ինչպէս նաեւ Ս. Մննդեան հետ կապուած, վաճառակ երիտասարդ ուսանողները եւ պատանիները երգիծական, դիւցազնական, պատմական եւ կամ հոգեւոր թատրոններ կը բեմադրէին, իրենց ուսուցիչներու օգնութեամբ: Ահա այսպէս ձեւացած են տարբեր ճատրոններու մէջ հաւաքուած ու հրատարակուած թատերական կտորներ, որոնք յատկապէս աշխարհասփիւռ վարժարաններու համար մեծ օժանդակութիւն եղած են: Բնականաբար, առաջին հարիւրամեակին կը գտնենք գրաբարով յօրինուած կամ թարգմանուած թատրոններ, իսկ յաջորդաբար աշխարհաբարն է որ կը փոխարինէ գրաբարին, հասցնելով թատերական ներկայացումներու շղթան մինչեւ մեր օրերը:

Թատրոնի միջոցով դերասանական արուեստն ալ կը ջամբուէր աշակերտներուն, հրահանգելով տարբեր կերպարներ մարմնաւորելու, հոգեկան զանազան տրամադրութիւններ արտայայտելու, այնպէս որ ոչ անակնկալ էր եւ ոչ անհաւանական, որ մեր

վարժարաններու հունձքին մէջ բեմական հարթակը նուաճող եւ հանդիսատեսի սիրտն ու հոգին գերող աւարտական աշակերտները ըլլային:

Միեւնոյն տրամաբանութեամբ, թատրոնը վարժարան դարձած է մայրենի լեզուին տիրապետելու, առողանութեան օրէնքները կիրառելու, հմտանալու ե՛ւ գրաբարի եւ թէ՛ աշխարհաբարի նրբերանգներուն եւ արտայայտչական իւրայատկութիւններուն:

Բնականաբար, լաւագոյն կերպով ներկայացնելու համար որեւէ թատերական խաղ անհրաժեշտ է պատմական գիտութիւն նոյն դարու հազուկապին, կահկարասիին, մտայնութեան, աշխարհընկալման, բարոյական արժէքներուն եւ ժամանակակից սովորոյթներուն: Այս բոլորը ակնյայտ տարազներու ճոխութեամբ եւ բազմազանութեամբ, բեմական կահաւորանքի մանրակրկիտ ստուգութեամբ, խոսարաններու համապատասխանութեամբ եւ կերպարներու խօսելաձեւի, ըմբռնումի եւ արտայայտութեան ճշտութեամբ:

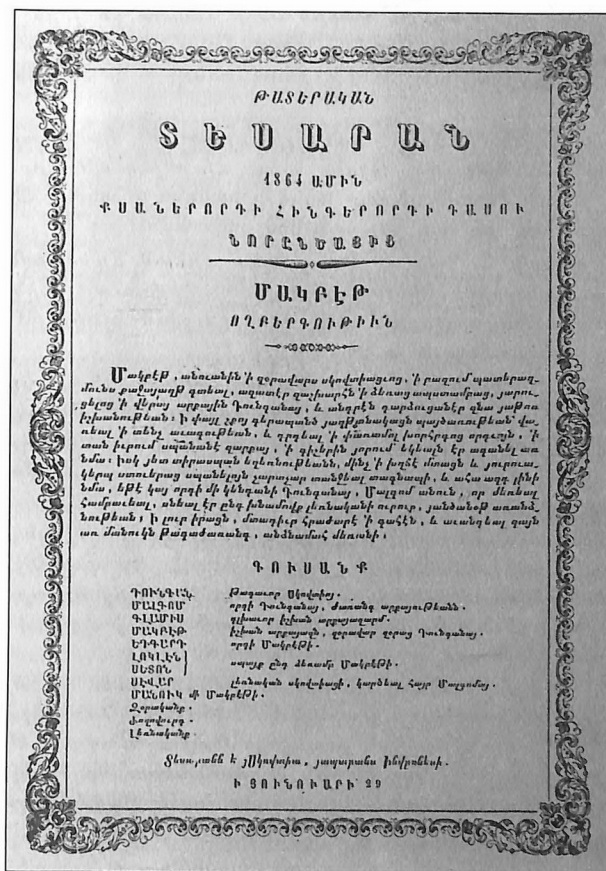
Հետեւաբար, թատրոնի մը բեմականացման համար պահանջող գրականագէտը, թարգմանիչը, պատմաբանը, լեզուաբանը, ոճաբանը, գեղանկարիչը, յարդարիչը, յուշարարը եւ ընդհանուր կազմակերպիչը երբեք չեն պակսած Մխիթարեան վանքէն ներս, ինչպէս նաեւ իւրաքանչիւր վարժարանէն ներս:

Առաջին վկայութիւնը որ ունինք Շէյքսպիրի թատերախաղերու վերաբերեալ, 1864 Յունուար 29ին ներկայացուելիք «Մակբէթ»-ի ողբերգութեան մէկ էջնոց ազդն է (Նկար 1), որ պահպանուած է վանքի դիւանին մէջ¹:

Այս ազդէն կ'իմանանք թէ Նորընծաներու քսահինգերորդ դասի խումբն է որ պիտի ներկայացնէ Շէյքսպիրի Մակբէթ ողբերգութիւնը, մէկ տեսարանով (արարով), որ կը ներկայացնէ Սկովտիայի Ինվուռէսի ապարանքը եւ իննը դերասաններով, որ կը կոչէ «Գուսամբ», բացի զինուորներէն, ժողովուրդէն եւ լեռնականներէն:

Ազդին մէջ համառօտ պատմական նկարագրութիւն մըն ալ կայ, լաւագոյն կերպով պատկերացնելու համար բեմականացուած տեսարանը:

1 ԳԻԻԱՆ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՎԵՆԵՏԻԿ, Նորընծայարան, Թատրոններ եւ Քատերախաղեր, Բ-64:

Նկար 1. Ազդ, հրապարակի Շէյխսիիի «Մակեք»ի,
29 Յունուար 1864:

Պէտք է նշենք, որ Բարեկենդանի հանդիսութիւններուն ներկայացուող բեմականութիւնները տեղի կ'ունենային վանքի սեղանատան մէջ, ուր աւանդութեան համաձայն, սեղանները կողք կողքի հաւաքուած՝ բեմահարթակը կը կազմէին, եւ որպէս հանդիսատես վանքի հայրերուն կը միանային վեներտկաբնակ հայեր, պաշտօնական հիւրեր եւ անցորդ մեծամեծ հայորդիներ:

1864ի ներկայացման մասին մեզի հասած են չորս հաղորդումներ. վանական օրագիրը կը գրէ. «Նորընծայք հանդիսացուցին զՄաքիէթ ողբերգութիւն Տիւսիի, Թարգմանալ ի Հ. Սամուելէ Կայսերեան»²:

Նազարէթեան Հայր Դանիէլի գրած 30 Յունուար 1864 թուակիր նամակին մէջ, Գէորգ արք. Հիւրմիւզեան Աբբահայրը կը գրէ. «Երէկ նորընծայք մեր ածին ի հանդէս զՄաքիէթ Շէֆարիի փոփոխութեամբ, եւ զայլ ինչ ոչ ունին զայս ամ»³:

Ճէլալեան Հ. Գրիգոր վարդապետ գրելով Տրապիզոն գլուխով Հ. Իգնատիոս Կիւրեղեանին, 1864 Փետրուար 12ին կ'ըսէ. «Նորընծայք ներկայացուցին զմի ողբերգութիւն եւեթ, զՄաքիէթ, Տիւսեայ, Թարգմանալ ի Հ. Սամուելէ»⁴:

Նոյն Հ. Գրիգորը Հռոմ ապրող Գերապայծառ Եղուարդ արք. Հիւրմիւզեանին ուղարկած 5 Փետրուար 1864 թուակիր նամակին մէջ այսպէս կը գրէ. «Նորընծայք հանդիսացուցին ի 28 Յունուարի զՄաքիէթ ողբերգութիւն, Թարգմանալ ի Հ. Սամուելէ, ի Տիւսի Գաղղիացոյ»⁵:

Եթէ ուշադիր կարդանք վերոյիշեալ վկայութիւնները, կը համոզուինք որ թէ՛ Աբբահայրը եւ թէ՛ Հ. Գրիգոր Ճէլալեան իրենց յուսախաբութիւնը կ'արտայայտեն, շեշտելով որ այդ տարի նորընծաները Բուն Բարեկենդանին միայն մէկ թատրերգութիւն պատրաստած են:

Այս վկայութիւնները կը հաւաստիացնեն նաեւ որ ներկայացուած թատրերգութիւնը թարգմանուած էր Հ. Սամուել Կայսերեանի կողմէ, որ նոյն ինքն քսանվեցամեայ Հ. Սամուել Գանթաբեանն է (1838-1908), որ 1864ին նորընծաներու հայերէնի եւ օտար լեզուներու ուսուցիչն էր, ինչպէս նաեւ Բաղմավէպի խմբագրապետի օգնականը:

Նոյն վկայութիւնները կը տեղեկացնեն, որ Մաքիէթի ողբերգութիւնը թարգմանուած էր Ֆրանսայի հեղինակ Ժան Ֆրանսուայ Տիւսիի հրատարակած բնագրէն⁶, այսինքն Ֆրանսերէնէ թարգմանութիւն մըն է:

2 Նոյն, Ժամանակագրութիւն, Օրագիր վամական 1851-1866, Դ-1:

3 Նոյն, Նամականի Արքայից, Գէորգ արք. Հիւրմիւզեան, ԺԼ-1:

4 Նոյն, ՃԷԼԱԼԵԱՆ Հ. Գրիգոր, Նամականի 1864, Բ-12:

5 Անդ, Բ-15:

6 *Ceuvres de J.F. Ducis*, Ledentu, Paris 1839, pp. 112-135.

Եւ ի վերջոյ, «զՄակրէթ Շէֆսփիրի փոփոխութեամբ» Հիւր-միւզեան Աբբազօր արտայայտութիւնը կը հասկնանք թէ՛ որպէս բնագորային, եւ նաեւ որպէս պարտադրուած փոփոխութիւն: Պարտադրուած՝ պարագաներու բերումով, պարզապէս որովհետեւ նորընծայարանի վանական մասնակիցները բոլորն ալ տղաներ էին, Մակրէթի այս տեսարանին մէջ նախատեսուած տիկին Մակպէթը կամ Յրետեկոնտը փոխարինուած է Մակպէթի որդի Եղգարդով:

Յամենայն դէպս, ըլլայ այս փոփոխութիւնը թէ Ֆրանսերէնէ թարգմանուած ըլլալու հանգամանքը երբեք պիտի չկարենան սքօղել Շէյքսփիրի ծննդեան երեքհարամեակին նուիրուած այս բեմադրութեան անդրանկութիւնը հայ իրականութեան մէջ: Արդարեւ, հայ մշակութային օրրաններու մէջ առաջին անգամ ըլլալով Շէյքսփիրի թատերգութիւններէն Մակպէթի ողբերգութիւնն է որ կը բեմադրուի, այդ ալ Ս. Ղազարի մէջ: Այս երեւոյթի նկատմամբ Բախտիար Յովակիմեան այսպէս կ'արտայայտուի. «Մակրէթի այս՝ թէկուզ աղետալած բեմադրութիւնը վեներիկի դպրոցա-եկեղեցական թատրոնում, ճշմարկալից իրադարձութիւն հանդիսացաւ հայ ժողովրդի մշակութային կեանքում, առաջին անգամ բեմ բարձրացնելով մեծ հումանիստի ողբերգութիւններից մէկը, մաքապարի հարթելով դէպի միւսները: Վեներիկեան բեմադրութեան կենդանի արձագանքը չէ՞ր արդեօք, որ երկու տարի անց, 1866 թուին, Շէֆսփիրի մահուան 250ամեակի առընչութեամբ, Յակոբ Վարդովեանը, Կ. Պոլսում, նաումի թատրոնում վերակենդանացրեց «Մակրէթ»ը, ինքն էլ կատարեց Մակրէթի դերը»⁷:

Այս բեմադրութիւնը առաջինն էր, բայց ոչ վերջինը: Շէյքսփիրեան թարգմանութիւնները պարբերաբար լոյս պիտի տեսնեն Բազմավէպի էջերուն մէջ, ինչպէս նաեւ բեմականացումները տեղի պիտի ունենան Մխիթարեան տարբեր վարժարաններու մէջ:

Այսպէս, Խ. Գ. ստորագրած միաբանակից Խորէն Գալֆայեանը, տակաւին քահանայական ձեռնադրութիւնը չստացած, անգլերէնէ գրաբարի թարգմանած է «Յուլիոս Կեսար» ողբերգութենէն հատուած մը (արար Գ., տեսիլ Բ.Յ): Այս յօդուածի վերնագրի աւարտին ծանօթութիւնը մեզ կ'ողորակէ նոյն տարուան վեցերորդ թիւին, ուր անստորագիր յօդուած մը հրատարակուած

7 Յով.Ա.ԿիմՄԵԱՆ, Բ., Շէֆսփիրը հայ թեմում, «Սովետական արուեստ», 19 (1964), ք. 3, էջ 22:

8 Խ.Գ., Յուլիոս Կեսար, Ողբերգութիւն Գուլիելմոսի Շէյքսփիրի, «Բազմավէպ» ԺԱ. (1853), քիւ 11, էջ 163-168:

է «Բանասիրական տեղեկութիւն» բաժնի տակ, Շէյքսպիրի մասին, որպէս կարկառուն ներկայացուցիչ անգլիական գրականութեան: Այս յօդուածի աւարտին հեղինակը կը խոստանայ. «Մեմբ ուզելով ընթերցողաց մաշակ մը տալ աս մեծահամար քերթողին ոմոյն ու բռնած կերպին՝ լաւ կը սեպեմք իրեն Յուլիոս Կեսար ողբերգութեանը, որն որ իրեն շատ անուանիներէն է՝ ամբողջ մէկ հատուած մը հաւատարիմ թարգմանութեամբ օրագրիս մէջ ուրիշ անգամ հրատարակելու»⁹: Այս խօսքերէն կը հետեւցնենք, որ միեւնոյն հեղինակն է, որ Յուլիոս Կեսարի թարգմանութեան տակ ստորագրած է իր սկզբնատուերով:

Շուտով, 1877ի Բազմավէպի մէջ «Հանդէս Բանասիրական» բաժնի տակ կը հրատարակուի նաեւ Հենրիկոս Ը.ի ողբերգութեանէն հատուած մը (արար Դ., տեսիլ Բ.), գրաբարի թարգմանուած եւ ստորագրուած երիտասարդ արեղայ Հ. Արիստակէս Ղասաճեանի, որ աւելի յայտնի է որպէս Հ. Արիստակէս Քասաճանտիւեան¹⁰:

Օժտուած գրական բարձր ճաշակով եւ արուեստի խոր ըմբռնումով, Հ. Արիստակէս պիտի շարունակէ նուիրուիլ գրականութեան եւ յատկապէս իր թարգմանութիւններով պիտի ճոխացնէ հայ գրականութեան անդաստանը: Այսպէս, Բագրատունիի հրաշարուեստ գրաբարով, 1877-1878ին, անգլերէնէն կը թարգմանէ Շէյքսպիրի «Մակպէթ»-ը ամբողջութեամբ, որ կը հանդիսանայ առաջին հարազատ թարգմանութիւնը մեր գրականութեան մէջ¹¹:

Պիտի չուշանայ նաեւ Համլէթի թարգմանութիւնը: Արդարեւ, 1894ին Բազմավէպի մէջ լոյս կը տեսնէ Շէյքսպիրի ի Հ. Ա. Քասաճանտիւեանի գրիչէն Համլէթի հայերէն թարգմանութիւնը, այս անգամ աշխարհաբար¹²: «Արդարեւ Հ. Արիստակէս Քասաճանտիւեանի մտքին մէջ իսկական յեղաշրջում մը կատարուած է. գրականութեան սիրահար վարդապետը լիով ըմբռնած է թէ այլեւս հասած է աշխարհաբարին ալ գրական պատուանդանի վրայ բարձրանալու

9 Մատենագրութիւն, Գուլիելմոս Շէյքսպիր, «Բազմավէպ» ԺԱ. (1853), թիւ 6, էջ 81-85:

10 ՔԱՍՄԱՆՏԻԼԵԱՆ, Հ. Ա., Շէքսպիր, Յոլերերգութեան Հանրիկոսի Ը. Արքայի, Օրհաս մահու Կատարինեայ արձակելոյ կնոջ Թագաւորին, «Բագմավէպ» ԼԵ. (1877), թիւ 2, էջ 124-131:

11 Նոյն, Շէքսպիր, Մակքեթ ողբերգութիւն, «Բազմավէպ» ԼԵ. (1877), թիւ 4, էջ 339-63; ԼԲ. (1878), թիւ 1, էջ 69-84; թիւ 2, էջ 174-95; թիւ 3, էջ 273-296; թիւ 4, էջ 325-44:

12 Նոյն, Շէքսպիր, Համլէթ եւ ուրուականն, «Բազմավէպ» ՄԲ. (1894), թիւ 9, էջ 424-427:

Ժամը, ու կը մետուի հրապարակ ա'յդ ուղղութեամբ: Կու գայ մկրտելու աշխարհաբարը, կմփահայր առնելով Շէյխսփիրն ու Մամնոնին»¹³ կը գրէ Հ. Ներսէս Տէր-Ներսեսեան:

Շէյքսփիրը կը շարունակէ Մխիթարեան հայրերու ուսումնական ծրագրին մաս կազմել, միշտ արծարծելով եւ կամ թարգմանելով ու հրատարակելով անոր գործերը: Աշխարհաբարի թարգմանութիւններու հրատարակութեան համար պէտք է յիշատակենք 1922-1923 չրջանին Մխիթարեան հրատարակչատունէն լոյս ընծայուած Յովհաննէս Խան Մասեհեանի թարգմանութեամբ Շէյքսփիրի գլուխ-գործոցները, ինչպէս «Օթելլոյ», «Համլէթ», «Մակպէթ» եւ «Վեմետիկի վաճառականը»: Ասոնց պիտի միանայ նաեւ 1962 հրատարակուած «Յուլիոս Կեսար» եւ «Կորիոլան»:

Մխիթարեան հայրերը համոզուած Շէյքսփիրի կարեւորութեան հայ երիտասարդի մտքի զարգացման եւ աշխարհահայեացքի ընդլայնման, ներգրաւեցին դպրոցական դասագրքի՝ «Սեւամ ըմբերցարան»ի Զ. հատորին մէջ¹⁴:

Կը փափաքիմ հզորփակել սոյն աշխատանքը Հ. Մեսրոպ Ճանաչեանի խօսքերով, որ արտայայտիչ կերպով կ'ամփոփէ Մխիթարեան դպրոցի համոզումները: «Շէյխսփիր ոչ միայն անգլիական գրականութեան, այլ բովանդակ աշխարհի թատերական գրականութեան ամէնէն մեծ դէմքն է, որ իր բանաստեղծական թոհիջով, երեսակայութեան սաստկութեամբ, պատկերներու ստեղծագործումով, մարդկային սրտի ու հոգեբանութեան մէջ խոր թափանցողութեամբ, կարելի է ըսել թէ անգերազանցելի է մնացած ցարդ»¹⁵:

Հ. ՍԵՐՈՐ ԶԱՄՈՒՐԵԱՆ

13 Տէր-Ներսէսեան, Հ. Ն., *Շէյխսփիր եւ Մխիթարեանները*, «Բազմավէպ» (1964), թիւ 10-12, էջ 283-296:

14 ԶԱՆԹԱՅԵԱՆ, Հ. Բ., *Սեւամ ըմբերցարան*, Զ., Ս. Ղազար, Վեմետիկ 1950, էջ 226-236:

15 ՃԱՆԱՇԵԱՆ, Հ. Մ., *Շէյխսփիրի հայերէն թարգմանութիւնները եւ նոր փորձի մը փոքրիկ նմայշը*, «Բազմավէպ», ՃԱ. (1943), թիւ 1-6, էջ 48: